Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 6 | Feb 2015
ISSN:- 2393-8900

Research Article

तिर्थक्षेत्र माचणूर

प्रविण मारुती गुरव

बी. ए. भाग ३ , इतिहास विभाग , श्री संत दामाजी महाविदयालय.

सांराश :

मंगळवेढा तालुक्यातील माचणूर हे तिर्थक्षेत्र मंगळवेढा शहरापासून 14 किमी अंतरावर भिमा नदीच्या काठी वसले आहे. वैकुंठ पंढरपूर येथील श्री विठठलाच्या पदस्पर्शाने पावन होऊन माचणूरच्या दिशेने प्रवाहित होणारी भिमा नदी या नदीला पंढरपूर येथे चंद्रभागा नावाने ओळखले जाते. पृथ्वीच्या महत्वाच्या भुगर्भ रेषेवर हे गाव वसले आहे. याच गावाला नाथाचे ठाणे म्हणून ओळखले जाते. कारण येथे प्राचीन काळी ऋषीमुनी तपस्येला बसत असत. येथे श्री सिध्देश्वराचे प्राचीन मंदीर आहे. देवी अहिल्यादेवी होळकर यांनी मंदिरा समोरच घाट बांधला आहे. नदीच्या पात्राात जटाशंकराचे मंदिर असून दक्षिणेकडील एका बाजुला मल्लिकार्जुन मंदीर आहे.

प्रस्तावना :

ऐतिहासिक पार्श्वभुमी :—

या सिध्देश्वर मंदिराबद्दल असे म्हटले जाते की, हे मंदिर नष्ट करण्यासाठी औरंगजेबने खूप प्रयत्न केला होता.पण तो अपयशी ठरला म्हणून या देवस्थानाला अधिक महत्व प्राप्त झाले आहे. दरवर्षी याठिकाणी महाशिवरात्रीला मोठी यात्रा भरते. लाखो भाविक सिध्दरायाच्या दर्शनाला उत्सुक असतात. भावफुलाच्या माळा सिध्दरायाच्या चरणी वाहून कृतार्थ होतात. या मंदीराचे बांधकाम हे अतिशय पुरातन व हेमाडपंथी आहे.

उदि्दष्टये :—

1. श्री तिर्थक्षेत्र माचणूर येथील ऐतिहासिक वारसाची माहिती करुन देणे.
2. उत्कृष्ट अशा वास्तूशिल्प व स्थापत्यकलेचे दर्शन व माहितीवर प्रकाश टाकणे.
3. श्री तिर्थक्षेत्र माचणूर ऐतिहासिक वास्तू, घटना, संशोधन व संगोपन व्हावे त्यासाठी प्रयत्न करणे.
4. श्री तिर्थक्षेत्र माचणूर मधील इतिहासाची महत्व अधोरेखित करणे.
5. मोघल कालीन ऐतिहासिक घटना व माचणूर मधील ऐतिहासीक वारसा यांचे महत्व विशद करणे.

माचणूर सारख्या प्राचीन तपोभुमीचे संशोधन यथार्थपणे करुन ते प्रकट करणे हे आजच्या इतिहासाच्या ज्या काही पाउलखुणा आजवर गवसलेल्या आहेत त्यावर प्रकाश पडणे आवश्यक आहे. इ.स. 1884 सालचे सोलापूर जिल्हयाचे सरकारी गॅझेट एवढेच सांगते की, माचणूर हे गांव चंद्रभागेकाठी असून येथे एक भव्य शिवालय आहे. जवळच ब्रम्हपूरी येथे औरंगाजेबचा तळ होता.जवळच असलेल्या ब्रम्हपूरी गावात माचणूरच्या पूर्वेकडील एक मैलावर चंद्रभागेच्या पलीकडील किनाऱ्यावर बेगमपूर हे बादशहाच्या बेगमची कबर असलेले गाव आहे.

या परिसरात अनेक टेहाळणी बुरुज चांगल्या भक्कम अवस्थेत आजही उभे असलेले दिसतात. या बुरुजावर जाण्यासाठी त्यांना आतून जिने असल्याचे दिसतात. बुरुजावर उभे राहून शत्रुच्या आगमनाची चाहूल घेण्यासाठी केलेली ही एक सोय होय. ब्रम्हपूरी गावाच्या आसपास व सिध्देश्वराच्या मंदिराच्या बाहेरील लागून बरीच बरी मोठी लोकवस्ती इतिहास काळात असावी. त्याच्या काही खुणा आढळतात. जमीनदोस्त झालेल्या घरांच्या मोठया आकाराच्या पक्क्या

भाजलेल्या विटा, सोने, चांदी, मोहरा व देवता जमीन खोदताना अनेक लोकांना मिळाल्या आहेत.

औरंगाजेबाच्या बादशहाची छावणी व लोकवस्तीच्या खुणा व संपत्ती जी तशीच राहून गेली तिच्याही साक्षी येथे मिळतात. जुनी नाणी, निरनिराळया आकाराचे व रंगाचे मणी, अंगणित वापरण्याचे मणी व सोन्याच्या मोहरा येथील शेतकऱ्यांना जमीन नांगरत मिळाल्या आहेत.

धर्मपिठास औरंगाजेबाने थेट येथील मंदीर व मुर्ती छिन्न–विछिन्न केल्या हे स्पष्टपणे प्रकट होते. औरंगाजेबाच्या डायरीचे मराठीत भाषांतर सुप्रसिध्द इतिहास संशोधक श्री. सेतूमाधवराव पगडी यांनी केले असून ते महाराष्ट्र सरकारने प्रसिध्द केले आहे. त्यामध्ये श्री पगडी म्हणतात की, औरंगाजेबचा माचणूर किल्ल्यात इ.स. 1695–1706 पर्यंत सुमारे 11 वर्षे तळ होता. त्यामुळे या प्रदीर्घ काळात येथील मंदिराची देवदेवतांची तोडमोड त्याने केली निश्चित या परिसरात तपस्या केलेले काही साधु संत असे विश्वासाने सांगतात की, सिध्देश्वराच्या आसपास जगदंबा पार्वतीचे मातेचे भव्य मंदिर होते व गणपतीचे आणि विष्णुचे भव्य मंदिर या परिसरात होते.

मंदिराच्या बांधकामातील अनेक मोठमोठया शिळा काढून औरंगाजेबाने त्या शिळा किल्ल्यातील मशिदीसाठी वापरल्या. ती पडकी मशिद आजही साक्ष देते. गेल्या 15 ते 20 वर्षात इतिहास संशोधक श्री. सेतु माधवराव पगडी, शिवशाहीर बाबासाहेब पुरंदरे यांनी या स्थानाला समक्ष भेटी दिल्या आहेत. व येथील प्राचीन वास्तुचे अवलोकन केले. तसेच पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक मंडळातील काही अभ्यासकही माचणूरला येऊन गेले आहेत.

इथे जमिनीत सापडलेल्या काही मातीच्या, दगडाच्या वस्तु त्यांनी संशोधनासाठी नेल्या आहेत. त्या सर्वांवरुन व जुन्या बखरीची माचणूर परिसराचे अभ्यासपूर्ण संशोधन होणे अगत्याचे आहे.येथील औरंगाजेबाच्या किल्ल्यात संभाजी राजेंना काही काळात कैद केले होते व बेगमपूरच्या औरंगाजेबाच्या संभाजीवर फिदा झालेली मुलगी झेबुन्निसा हिची कबर आहे वगैरे रुढी असलेली माहिती श्री. पगडी यांनी आपल्या संशोधन पर ग्रंथात खोटी ठरविलेली आहे. त्यांच्या मते, संभाजी किंवा झेबुन्निसा यांचा या स्थानाशी काहीही संबंध नाही. ऐतिहासिक काळातील माचणूर हे गांव औरंगाजेबाने वसवले आहे, पण क्षेत्र माचणूरची यापेक्षा पूर्वकाळातील माहिती धर्मग्रंथ त्रिकालदर्शी साधु सतपुरुष यांच्याकडून प्राप्त केली. त्या माहितीच्या आधारे इतिहासपूर्व काळातील काही संदर्भाची सुसंगत जुळून करुन माचणूर क्षेत्राावर काहीनवीन प्रकाश पडतो का हे पाहणे उपयुक्त आहे. संत बाबा महाराजांनी टाकलेला प्रकाश : पण माचणूर क्षेत्राचा इतिहास खरे म्हणजे यापेक्षा ही प्राचीन आहे.

सुमारे 125 वर्षापूर्वी माचणूरला पुण्यश्लोक अक्कलकोट स्वामी समर्थांनी काही काळ वास्तव्य केले. त्यांनी येथील मंदिरात श्री. दत्तत्रयाच्या पादूका स्थापन केल्या. व माचणूर जवळील पाणवठयाशेजारी अष्टभुजा देवीची ही स्थापना केली. अशाप्रकारे प्राचीन काळापासून साधूसंतांच्या पदस्पर्शाने पुनीत झाले. माचणूर क्षेत्र 1954 साली येथे येवून राहिलेल्या श्री. संत बाबा महाराज आर्वीकर यांच्या वास्तवाने हे क्षेत्र अधिकच प्रसिद्ध झाले.

त्यांनी येथून सुरु केलेल्या संतधर्म प्रसाराच्या कार्याने सदरहू दिल्ली, गुजरात, मध्यप्रदेश पर्यंत माचणूर क्षेत्राचा प्रसार झाला.

धार्मिक महत्त्व :–

माचणूर हे ठिकाण हिंदू–मुस्लिम दोन्ही धर्माचे श्रद्धास्थान आहे.माचणूर येथे सिद्धेश्वराचे अतिशय प्राचीन मंदिर असल्यांमुळे येथे हिंदू धर्मांतील लोक हे नेहमी दर्शनासाठी येतात.तसेच माचणूरच्या किल्ल्यांत औरंगजेबाने बांधलेल्या मशीदीमध्ये मुस्लिम बंधू ही नमाज अदा करण्यासाठी येतात. त्यांमुळे येथे हिंदू–मुस्लिम धर्मांतील लोकांमध्ये अतिशय सलोख्याचे व ऐक्याचे वातावरण आहे.

सांस्कृतिक वारसा :–

माचणूर येथील सिद्धेश्वर मंदिर हे अतिशय प्राचीन असल्यांमुळे या ठिकाणाला खूप मोठा सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे.
येथील मंदिर हे अतिशय उत्कृष्ट अशा स्थापत्य कलेचा नमुना आहे.
या मंदिराचे बांधकाम हे हेमाडपंथी असून ते अतिशय प्राचीन आहे.
किल्ला व मंदिर या दोन्ही वास्तू हिंदू–मुस्लिम या दोन्ही धर्मांतील सांस्कृतिक कलागुणांचे दर्शन घडवून देते.

निष्कर्ष :–

1.या शोध निबंधामध्ये असे आढळते की, श्री तिर्थक्षेत्र माचणूर हे मंगळवेढा तालुक्यातील एक उत्कृष्ट असे धार्मिक स्थळ आहे.
2.श्री तिर्थक्षेत्र माचणूर हे मोगलकालीन एक राजधानी चे शहर होते.
3.श्री.तिर्थक्षेत्र माचणूर येथे वास्तूकला व स्थापत्य कलेचा एक उत्तम नमुना आहे.
4.श्री.तिर्थक्षेत्र माचणूरला धार्मिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासीक वारसा लाभलेला आहे.

5.मंगळवेढा तालुक्यातील एक ऐतिहासीक, धार्मिक व प्रेक्षणीय स्थळ म्हणून श्री तिर्थक्षेत्र माचणूर पर्यटनांचा चांगला दर्जा मिळाला पाहीजे. त्या दृष्टीने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ साधने :–

(1)गोपाळ देशमुखसोलापूर जिल्हयाचा इतिहास– रेवू प्रकाशन
(2)श्री सेतू माधवराव असे होते मोघल
(3)औरंगजेबाची बखर (मराठी)
(4)काशीखंड (धर्मग्रंथ)
(5)रणयुग टाईम्स साप्ताहिक, वार – गुरुवार, दि – 27 / 02 / 2014
(6)व्यक्ती विशेष माहिती   (1) श्री.अशोक मोरे सर, (2) श्री.दिलीप (दादा) बिनवडे
(7)स्व.परिक्षण

1) VÉ]É¶ÉEò®ú ¨ÉÊn®ú

2) ÊºÉvn·É®ÉSÉ |É´É¶ÉuÉ®

3)xÉnÒ{ÉÉjÉÉ¨ÉvÉÒ±É Ê¦É¨ÉÉ¶ÉEò®ú ¨ÉÊn®

4)¨ÉÊn®ÉEòb VÉÉhÉÉ-ªÉÉ {ÉÉªÉ-ªÉÉ

5)¸ÉÒ ÊºÉvn·É®ÉSÉÒ ¨ÉiÉÒ

6)¨ÉÊn®ÉiÉÒ±É {É®ÉiÉxÉ nMÉbÒ ºÉ¦ÉÉ¨ÉÆb{É

प्रविण मारुती गुरव
बी. ए. भाग ३ , इतिहास विभाग , श्री संत दाजी महाविदयालय.